

Ігор Загороднюк
e-mail: igor.zagorodniuk@gmail.com

Сергій Харчук
e-mail: sergubf@gmail.com

ВЕРНАКУЛЯРНІ НАЗВИ ЧУЖОРІДНИХ ВИДІВ ТВАРИН (ПРАКТИКИ СТОСОВНО ТЕРІОФАУНИ УКРАЇНИ)

Розглянуто тему зооніміки щодо чужорідних видів тварин – представників віддалених фауністичних комплексів, які потрапили різними шляхами на терени України (планомірна інтродукція, природні експансії та інвазії, втечі з культури тощо). Тема актуальна для знайомства з особливостями місцевої біоти у зв'язку з тим, що чимало таких видів є характерними для інших регіонів, а деякі з них є відомими видами-космополітами або видами, інвазії яких ведуть до помітних змін у природних комплексах багатьох інших регіонів планети. Розглянуто питання формування власних, не асоціативних назв (напр., морська свинка = кавія) таких видів, що одночасно зменшує невинновдані асоціації на біологічні особливості чи роль таких видів у складі природних угруповань. Подано перелік найбільш показових і найбільш відомих назв чужорідних видів ссавців сучасної фауни України.

Ключові слова: чужорідні види, ссавці, вернакулярні назви, контрольні списки біоти.

The topic of zoonymy in relation to alien species of animals, that is, representatives of distant faunal complexes that have appeared in Ukraine in different ways (intentional introduction, natural expansion and invasion, escape from culture, etc.), is considered. This topic is relevant for acquaintance with the specifics of the local biota because many of these species are well known from other regions, and some of them are known cosmopolitan species or species whose invasions lead to significant changes in natural complexes of many other regions of the planet. The issue of formation of proper, non-associative vernacular names (e.g. Guinea pig = cavy) of such species is considered, which, at the same time, reduces unjustified associations with biological features and role of these species within natural communities. The list of the most common and most widely known names of alien mammal species of the modern fauna of Ukraine is given.

Keywords: alien species, mammals, vernacular names, biota checklist.

Постановка проблеми. Тема чужорідних видів тварин і рослин стала однією з центральних у сучасних оцінках стану біотичного різноманіття, проблемах вивчення «біологічного забруднення» довкілля, контролю біологічних інвазій і вивченні явищ глобальних кліматичних змін. Усе це позначається на змінах складу будь-якої локальної або регіональної фауни (а так само і флори) і тому становить об'єкт особливої уваги. І увага ця приділяється не лише фахівцями й адресована не лише фахівцям – чужорідні види стають об'єктом уваги медіа, громад, соціумів, просвітан і освітан.

Важлива ця тема і в характеристиці сучасного стану природи будь-якого куточка планети, а тим паче цілих країн і природних регіонів.

На жаль, чужорідні види – це не стільки збагачення місцевої флори чи фауни, скільки ризики існування аборигенних видів і фактори «розмивання» оригінальності й унікальності місцевої біоти [Протопопова та ін.; Загороднюк 2006]. Безперечно, чужорідні види є об'єктами підвищеної уваги, що бажано враховувати і в дидактичних матеріалах, присвячених вивченню України, її природи і питань її сталого розвитку в умовах глобальних змін довкілля.

Звертаємо увагу на три ключові моменти. Ідеться тільки про чужорідних ссавців, що наявні у фауні України, при тому як у дикому стані, так і в умовах неволі (без музейних колекцій тощо). «Умови неволі» обмежені не живими колекціями всього, що є у фондах зоопарків, віваріях наукових центрів чи на пташиних ринках, а тими об'єктами, що досягли певного рівня відомості. Розглядаємо тільки українські вернакулярні назви, які стосуються групи титульних реєстрових назв, важливих для каталогів, довідників, словників, контрольних списків фауни, дидактичних матеріалів тощо.

Значущість теми. Фауна змінюється за природними законами, що пов'язано з природною динамікою екосистем, динамікою ареалів та змінами меж природних зон тощо, проте на перші місця виходить тема перевезення тварин і руйнації природних бар'єрів, а також величезні обсяги навмисних і ненавмисних інтродукцій, які зростають у катастрофічних масштабах. Унаслідок таких процесів у складі місцевої фауни кожного природного або історичного регіону з'являються нові види, раніше не невідомі для цих місць. Поведінка чужорідних видів у більшості випадків є агресивною, оскільки вони фактично позбавлені конкуренції й самі є фактором конкуренції для місцевих видів; у них немає місцевих природних хвороб і ворогів, проте самі вони можуть принести хвороби і стати ворогами аборигенів; вони претендують на всі ресурси, включно з трофікою і простором, що обмежує життєздатність популяції аборигенів. Прикладів цього чимало: «американська норка» проти європейської, ондатра проти щура водяного тощо. Проте навіть існування

чужорідців в обмежених просторах (у культурі, зоопарках, лабораторіях, звірофермах тощо) рано чи пізно завершується втечами з культури і формуванням синантропних, а за сприятливих умов і природних популяцій, здатних до існування без опіки людини, тобто шляхом натуралізації [Загороднюк 2006].

Такі процеси ведуть до появи нових видів, проте часто не нових назв. Будь-який опис складу фауни і знахідок тих чи інших видів є, по суті, переліком номінальних видів, серед яких рано чи пізно з'являються й неологізми, якими позначають нові для місцевої чи регіональної фауни види. Практика просвітництва й опису біорізноманіття показує, що назва цікавить будь-кого (дослідника, аматора, просвітянина, ньюзмейкера тощо) більше і швидше за будь-які інші деталі, у тому числі такі, як походження, рівень хижацтва, сезонність розмноження, тривалість сну та ін. Тому формування назв – це першочергова атрибуція інформації, її концентрований вираз, об'єктивізація, формування самостійного статусу, зокрема в інформаційному полі.

Закономірності і засади. Формування власних, не асоціативних назв (напр., мускусний пацюк = ондатра) чужорідних видів, окрім формування специфічного для них набору характеристик, що асоціюються з назвою, зменшує невиправдані асоціації на роль таких видів у складі природних угруповань з видами аборигенної фауни (напр., мускусний пацюк = ондатра – зовсім не пацюк, і її роль у природних комплексах зовсім інша).

Нами попередньо проаналізовано низку закономірностей формування назв як неологізмів, зокрема й запозичень з латини або місцевих назв, що стосується загальних засад ономастики [Загороднюк, Харчук 2017]. Проте важливо окреслити методологічні принципи називництва чужорідних видів у складі фауни України [див. також : Маркевич, Татарко; Карабута; Куйбіда; Фесенко].

По-перше, практика надання назв на основі асоціацій з відомими тваринами є типовою, проявляється при першому знайомстві з невідомими

видами. Така практика домінує в багатьох мовах, зокрема в англійській (а слідом і в інших) для називання австралійських або африканських ссавців, не відомих у фауні Європи. Прикладами є назви «сумчастий вовк», «сумчастий борсук» тощо. Однак тепер навіть австралійці намагаються уникати асоціацій, оскільки таксони мають власну історію, зокрема як номінальні види з власними місцевими назвами [Blair, Collins], які нерідко виявляються зручними (насамперед милозвучними) для вжитку в інших мовах. У наших практиках до сьогодні багато які назви містять невиправдані асоціації: «енотоподібний собака», який і не собака, і не енотоподібний, «кожанковидний нетопир», який і не нетопир, і не кожанковидний (та й ще варто розібратися, що таке «кожанок», а в попередньому випадку й що таке «енот»).

По-друге, є потреби в неологізмах як найлегших для засвоєння нових термінах («ондатра» замість «мускусна крися», «нутрія» замість «болотяний бобер», «кавія» замість «морська свинка» тощо). Інколи асоціативні назви починають позначати цілі класи понять (напр., «щур» як назва більшості чужорідних гризунів, явно більших за мишей). Проте часто питання просто вирішується запозиченнями або з інших вернакулярних назв, зокрема з мов тубільців, або як похідні назви, або як повні кальки з наукових назв (тобто поданих латиною чи латинізованих).

По-третє, для позначення чужорідних видів є можливість формування неологізмів через модифікування відомих назв через форманти (їжак / їжатець; миша / мишак / мишка; коза / козиця; вовк / вовчок; хом'як / хом'ячок). Спостерігається також залучення маловідомих і невжиткових синонімів для позначення інших таксонів з подібним способом життя або подібних за морфологією (кріт / кертиця / кротець, олень / оленець).

Інформація про чужорідні види є легко зрозумілою і широко доступною як для місцевого населення, так і для іноземців, оскільки такі види часто є об'єктами експонування в зоопарках та посиленої уваги медійників, нерідко є героями серіалів, маскотами тощо [Загороднюк 2021]. Прикладами цього є пацюки як космополіти, візони як «замінники» (вікаріати) колись бажаних

всюди норок (і норкових шуб), а тепер ще й жертви коронавірусних епідемій на звірофермах, ракуни як успішні інвайдери і забави заможних людей тощо.

Контрольний список (checklist). Послідовно розглянемо три позиції: межі й структуру списку, перелік видів дикої та синантропної фауни (види, що формують вільні популяції, тобто існують без прямої підтримки з боку людей), зоопаркова та свійська компоненти (види, що існують завдяки спеціальній увазі з боку людей); наведено по 12 видів у кожному переліку.

Межі й структура списку. Прийнято таку схему наведення назв. Назви подано за абеткою; у квадратні дужки взято необов'язкові частини назв (напр., означення для монотипних родів або родові назви для видових назв-іменників); у фігурних дужках подано асоціативні або загалом альтернативні вернакулярні назви, які часом використовують або використовувалися раніше; круглі дужки використано для реєстрової наукової та англійської назв; реєстрова наукова назва подається за авторським оглядом 2012 р. [Загороднюк, Ємельянов] з уточненнями за працею 2020 р. [Загороднюк, Харчук 2020], англійська назва – за англійською вікіпедією.

Зауваги: 1) дається тільки одна назва кожної групи; 2) списки неповні з зоологічної точки зору, а зразкові; вони включають найбільш примітну частину видового різноманіття; 3) порядок слів у біномені має значення, в асоціативних назвах означення ставлять у препозиції до родової назви.

Види дикої та синантропної фауни. Приклади (12): • Баран муфлон – {муфлон} – (*Ovis musimon* [*gmelini*]) – Mouflon; • Візон [річковий] – {американська норка} – (*Neogale vison* [*Neovison vison*]) – American mink; • Єнот [уссурійський] – {єнотовий собака} – (*Nyctereutes procyonoides*) – Raccoon dog; • Кріль європейський – {кріль дикий} – (*Oryctolagus cuniculus*) – European Rabbit; • Лань – {данієль} – (*Dama dama*) – European fallow deer; • Миша хатня – {миша звичайна} – (*Mus musculus*) – House mouse; • Нутрія [болотяна] – {болотяний бобер} – (*Myocastor coypus*) – Nutria or Coypu; • Олень японський – {олень плямистий} – (*Cervus nippon*) – Sika deer or Japanese deer; • Ондатра [мускусна] – {мускусний пацюк} – (*Ondatra zibethicus*) – Muskrat; • Пацюк

мандрівний – {пацюк сірий} – (*Rattus norvegicus*) – Brown rat; • Пацюк чорний – {пацюк корабельний} – (*Rattus rattus*) – Black rat; • Рақун [північний] – {єнот північний, полоскун} – (*Procyon lotor*) – Raccoon.

Загалом список чужорідних видів (а в деяких випадках і підвидів) ссавців, відомих у складі дикої чи умовно дикої (напіввільне утримання тощо) фауни, значно більший і сягає приблизно тридцять таксонів. Серед них – бізон, муфлон, телеутка; на «підході» – рақун, аксис та ін. Деякі види, що фактично є чужорідними для сучасної фауни України, по суті, відновлюють свої колишні ареали; серед них – шакал (*Canis aureus*).

Помітну частку серед чужорідних видів посідають інтродуценти, тобто штучно привнесені (вселені) людиною види. Не всі інтродукції були вдалими (напр., скунси не прижилися). Частина видів, навпаки, успішно натуралізувалися (напр., ондатра, візон, єнот), інші фактично живуть завдяки підтримці людини (нутрія, кріль, муфлон). Два види належать до давніх вселенців (миша хатня й пацюк мандрівний), кілька видів продемонстрували успішні експансії в минулому (напр., строкатка степова) чи демонструють їх тепер (шакал, нетопир білосмугий).

Зоопаркова та свійська компоненти. Приклади (12): • Акоміс – {голчаста миша} – (*Acomys*) – Spiny mouse; • Буйвіл індійський – {буйвіл водяний} – (*Bubalus bubalis*) – Water Buffalo; • Верблюди бактріан – {вельблуд, бактріан} – (*Camelus bactrianus*) – Bactrian camel; • Валабі – {«малі» кенгуру} – (*Wallabia*) – Wallaby; • Дегу звичайний – {чагарниковий щур} – (*Octodon degus*) – Common degu; • Зебра саванна – {зебра бурчелова, квага} – (*Equus quagga*) – Plains zebra; • Їжатець індійський – {дикообраз} – (*Hystrix indica*) – Crested porcupine; • Кавія свійська – {морська свинка} – (*Cavia porcellus*) – Domestic Guinea Pig; • Пардус – {пантера плямиста, пард, леопард [non *Leopardus*]} – (*Panthera pardus*) – Leopard; • Пес свійський – {собака свійський} – (*Canis familiaris*) – Dog; • Хом'як сирійський – {сирійський хом'ячок} – (*Mesocricetus auratus*) – Golden hamster; • Шиншила звичайна – {шиншила мала, довгохвоста} – (*Chinchilla lanigera*) – Long-tailed chinchilla.

Досить частими й дуже впізнаваними зоопарковими тваринами є великі хижі, надто тигр і лев. Назва «тигр» (en: tiger) походить від латинської назви *tigris*, яка є запозиченням з грецької *τίγρις*; грецька ж назва не має однозначної етимології, припускається перське походження слова. Назва «лев» (en: lion) подібно походить спочатку від латинської *leō*, яка є запозиченням з грецької *λέων*; грецька ж назва сягає семітських мов.

Часто в зоопарках тримають австралійських тварин валабі (en: wallaby), якими позначають переважно дрібних кенгуру, а в сучасній українській зоологічній номенклатурі – монотипний рід *Wallabia* з видом *Wallabia bicolor* [Загороднюк, Харчук 2017] (на Британських островах вільно мешкають валабі виду *Macropus rufogriseus* – див.: English, Caravaggi). Назва валабі – це запозичення з мови австралійських аборигенів. У великих зоопарках мають бути такі великі рослиноїдні тварини, як жирафа (en: giraffe), верблюд (en: camel) і зебра (en: zebra). Назва «жирафа» є запозиченням через посередництво італійської чи французької мови, походить від арабського *zarāfah*. Так само назви camel і «верблюд» також, зрештою, семітського походження. Назва «зебра» через посередництво французької й португальської, імовірно, потрапила з африканських мов.

Післямова. Роль чужорідних тварин у житті локальних людських спільнот і функціонуванні природних екосистем росте й надалі зростатиме. Відповідно, їх значення в розвитку наших знань про біотичне різноманіття, розширенні знань у суміжних галузях науки, культури, освіти, природоохорони й природокористування закономірно ставатиме все більшим. Очевидно, що початковим знанням є не тільки наявність видів (популяцій, особин), але й система назв на їх позначення. Зооніміка в найширшому розумінні природничих знань (коли йдеться не про клички тварин, а про назви таксонів) стає засобом формування, закріплення, стабілізації знань, прив'язки всього комплексу ознак і особливостей тих чи інших видів до назв, які містять не лише і не тільки первинну інформацію на рівні їхньої етимології, але й суттєві конотаційні навантаження, сенси, комплекси біологічних особливостей.

Автори дякують своїм колегам і редакторам за важливі корекції тексту, зокрема Золтану Баркасі (Національний науково-природничий музей НАН України, Київ) та Ганні Межжериній (Інститут міжнародного співробітництва та освіти Національного авіаційного університету, Київ).

Література

- Загороднюк І. Адвентивна теріофауна України і значення інвазій в історичних змінах фауни та угруповань. *Фауна в антропогенному середовищі* / Нац. наук.-природничий музей НАН України. Луганськ, 2006. С. 18–47. (Праці Теріологічної школи; Вип. 8).
- Загороднюк І. Зоолексеми в системі візитних карток України. *Світові виміри освітніх тенденцій* : зб. наук. пр. / за заг. ред. Г. В. Межжеріної, О. Ю. Корчук ; Ін-т міжнар. співробітн. та освіти. Нац. авіац. ун-т. Київ, 2021. С. 122–126. URL: <http://imco.nau.edu.ua/> (дата звернення: 05.05.2022).
- Загороднюк І. В., Ємельянов І. Г. Таксономія і номенклатура ссавців України. *Вісник Національного науково-природничого музею*. 2012. Т. 10. С. 5–30.
- Загороднюк І. В., Харчук С. В. Українська зооніміка та взаємний вплив наукових і вернакулярних назв ссавців. *Вісник Національного науково-природничого музею*. 2017. Т. 15. С. 37–66. URL: <http://doi.org/10.15407/vnm.2017.15.037> (дата звернення: 10.04.2022).
- Загороднюк І. В., Харчук С. В. Список ссавців України 2020: доповнення та уточнення. *Theriologia Ukrainica*. 2020. Т. 20. С. 10–28.
- Карабута О. П. Морфемна будова зооназв. *Південний архів*. Філолог. науки : зб. наук. пр. Херсон, 2003. Вип. 21. С. 63–67.
- Куйбіда В. В. Становлення, еволюція міфофауни та її взаємозв'язки із зоологічною термінологією. *Історія науки і біографістика* [Електронне видання]. 2012. № 3. URL: <http://inb.dnsgb.com.ua/2012-3/index.html> (дата звернення: 07.03.2022).
- Маркевич О. П., Татарко К. І. Російсько-українсько-латинський зоологічний словник: термінологія і номенклатура. Київ : Наук. думка, 1983. 412 с.
- Протопопова В. В., Мосякін С. Л., Шевера М. В. Фітоінвазії в Україні як загроза біорізноманіттю: сучасний стан, завдання на майбутнє. Київ : Ін-т ботан. ім. М. Г. Холодного НАН України, 2002. 32 с.
- Фесенко Г. В. Формування складу назв родів і видів птахів світу в українській лексичі. *Наукові записки Державного природознавчого музею*. 2013. Вип. 29. С. 203–213.
- Blair D., Collins P. (eds). *English in Australia*. John Benjamins Publishing, 2001. 366 p.
- English H. M., Caravaggi A. Where's wallaby? Using public records and media reports to describe the status of red-necked wallabies in Britain. *Ecology and Evolution*. 2020. Vol. 10 (23). P. 12949–12959.

Редакцією рекомендовано давати посилання за зразком:

Загороднюк, І. Харчук, С. Вернакулярні назви чужорідних видів тварин (практики стосовно теріофауни України). Світові виміри освітніх тенденцій : збірник наукових праць / за заг. ред. Г. В. Межжеріної, О. Ю. Корчук ; Навчально-науковий інститут міжнародного співробітництва та освіти. Національний авіаційний університет. Київ, 2022. С. 46–53. Режим доступу : <http://imco.nau.edu.ua/>